

Володимир Поліщук

«ПАМ'ЯТЬ» ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ ПРО БИТВИ З ТАТАРАМИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XV – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI СТ. В КОНТЕКСТІ СТАРОДУБСЬКОЇ ВІЙНИ 1534-1537 РР.

Нешодавно віднайдений і опублікований литовським істориком Гедимінасом Лесмайтісом документ¹ без перебільшення можна назвати унікальним джерелом, яке дозволяє по новому поглянути не лише на організацію військового ополчення Волинської землі у кінці XV – першій третині XVI ст., а й на оборону регіону від татарських нападів та участь місцевих зем'ян у Стародубській війні з Московською державою (1534-1537). За свою хронологією документ обіймає період татарської експансії на українські землі з початку 1480-х років, коли грабіжницькі наїзди стали щорічними, і до 1534 р., коли інтенсивні набіги припинилися на тривалий час. Таким чином, перед нами опис драматичних подій в межах 55-60 років, що відбулися на очах двох поколінь свідків. В документі перераховано 17 битв і військових кампаній, в яких брали участь виключно привілейовані землевласники Волинської землі. Проти московитів вони виступали двічі, проти турків один, а проти татар – 16 разів.

Документ, адресований великому князю литовському і королю польському Сигізмунду I Старому (1506-1548), містить у собі розлогий перелік битв, у яких довелося брати участь волинцям.

У цій повторній публікації ми спробували докладніше визначити специфіку тексту документа, навести детальніші коментарі, уточнити формальні ознаки джерела, і тим самим, ввести його в науковий обіг української історіографії. Для початку розглянемо суто джерелознавчі питання, зокрема, визначимо видові ознаки пам'ятки, її автентичність (оригінальність), датування, авторство (походження тексту), архівну історію. Без розгляду цих питань ми не зможемо перейти до інтерпретації змісту документа.

Першим вихідним фактом для розуміння джерела є віднайдення його оригінального тексту в колекції князів Санґушків у Національному архіві

¹ Перша публікація: *Lesmaitis G. XV a. pab. – XVI a. pirmos pusės mūšiai nežinomo voluiniečio gyvenime* // *Lietuvos istorijos metraštis*, 2011 metai. – Vilnius, 2012. – Nr 2. – P. 131-140. З дозволу автора у даній статті здійснюємо републікацію знайденого ним джерела. Щиро дякую Ігореві Тесленку за цінні зауваження та допомогу у підготовці публікації.

в Krakowі (Archiwum Narodowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Teku 520, plik 2). Розмір оригіналу 208×313 мм. становить традиційний стандарт для справочинства Великого князівства Литовського XVI ст. Документ паперовий, не підписаний і не датований. Пізніші архівні помітки позначають, як належний до архіву князів Sanguszków. Папір містить водяний знак *Базель*, який за каталогом Едмундаса Laucavicius datується 1579 р.² У каталозі Герхарда Піккарда найраніший папір з цим знаком фіксується в 1525 році, а різні його версії вживалися упродовж всього XVI ст.³ Отже, філіграні дозволяють датувати документ досить раннім часом, проте невідомо, коли папір із цим знаком досяг канцелярії Великого князівства Литовського. Палеографія тексту вказує на те, що пам'ятка з'явилася в кінці першої – протягом другої третини XVI ст.

Інформація розміщена на двох аркушах (дві з половиною сторінки тексту), зворот другого аркуша порожній і заповнений архівними помітками. Поперечні згини аркушів однозначно свідчать про те, що документ був одразу складений, як конверт, та ймовірно відправлений за адресою, на що вказує помітка «на Radochijk листы», причому «на Radochijk» написано двічі. Звідси можна зробити висновок, що перелік битв було одразу надіслано адресату, ймовірному замовнику тексту. Відсутність його імені може свідчити про те, що перед нами фрагмент внутрішньої або підготовчої документації (проект документа чи зведена інформація). У складеному вигляді, цей манускрипт зберігався в князівському приватному архіві, про що свідчать пізніші помітки, зроблені в XVII–XVIII ст. руською і польською мовою. Польськомовні формули розміщені вертикально відносно тексту (тобто позначалися вони на складеному конверті). Деякі з них, а також інші нотатки на полях рукопису відносять документ до архіву князів Sanguszków: «Въдомост службъ княжет Санкгушковъ» (XVI ст.); «Regestr pro memoria spisany ma wiadomosci sluzb xiązat Sanguszkow ziemskich gdzie się odprawowały i z kim specifikat» (XVII ст.). Хоча до паперів роду Sanguszków «реєстр» міг потрапити з архіву Острозьких чи Заславських⁴, проте нам видається більш вірогідним, що він від початку перебував у руках представників першої зі згаданих князівських фамілій.

Адресація документа. «Пам'ять» (так далі називатимемо документ згідно з його самоназвою) не є документом у тогочасному розумінні, оскільки не містить відповідних клаузул (датум, інскрипція, інтитуляція, промульгація, санкція, загалом весь текст можна віднести до нарації). Попри це, цілком очевидно, що рукопис був адресований великому князю литовському і

---

² Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV-XVIII a., Atlasas. – Vilnius, 1967. – Nr. 1396 (1579 m.).

³ Hauptstaatarchiv Stuttgart: <http://www.piccard-online.de>

⁴ Syta K. Dzieje archiwów ksiązat Sanguszków // Miscellanea Historico-Archivistica. – Warszawa, 2000. – T. 11. – S. 107.

королю польському Сигізмунду I Старому, як своєму монарху і верховному воєначальнику збройних сил Великого князівства Литовського. Цей висновок випливає з регулярних звернень до нього згідно монаршого титулу. І хоча ім'я адресата прямо і не називається, воно чітко угадується: «А за вашої милости господаря нашого щасного панування, милостивий господару»; «А за Ршею, милостивий господару, на Кропивномъ, при Панох Радах вашої милости» тощо. Як бачимо, імені Сигізмунда I Старого тут немає, проте адресат носить монарший титул «господаря» і має при боці своїх панів радних. Відсутність прямої вказівки на великого князя свідчить про те, що ініціатори укладання реєстру («Пам'яті») не потребували повного вживання титулу свого володаря, що однозначно вказує на його додатковий характер – для доповнення якогось основного звернення чи документа. Отже, документ відбиває дію вертикалі влади Великого князівства Литовського, Руського і Жомайтського: піддані (привілейовані землевласники Волинської землі) – монарх (Сигізмунд I Старий).

Заголовок. Важливим для розуміння змісту і формуляра документа є його лаконічна легенда: «Про памет написаны послуги отцей наших и наши». Із цього випливає, що автором реєстру не могла бути якась одна особа. Текст змальовує колективний досвід людей, які були учасниками описуваних подій. Більшість із них на час укладання документа (1534-1537) навряд чи була серед живих (події описуються з часу правління Казимира, власне з часу перших масованих нападів татар на Волинь). Україн лаконічний характер заголовку («послуги отцей наших и наши») вказує на робочий і підготовчий характер реєстру, розрахований на доповнення головного тексту. Імовірно, він готувався окремо або призначався для усного мовлення. Палеографія заголовку ідентична почерку і чорниlam основного тексту⁵.

Формула «про памет». Наявність у заголовку документа канцелярської позначки «про памет» також вказує на його специфіку. Маємо справу з усталеним з другої половини XV ст. виразом канцелярського діловодства Литовської Метрики. Як пише білоруський історик Александр Грушa, цей вираз позначає зафіксовану на папері інформацію як важливу для влади, варту уваги та увіковічнення, власне, достойну пам'яті, а також те, що подана інформація має бути записана, аби не загубитися у водовороті поточної інформації⁶. Усі акти Литовської Метрики, які містять цю позначку, не були копіями вихід-

⁵ Це важливо відмітити, аби показати, що заголовок не є пізнішою допискою, як це припірміром робилося при копіюванні книг Литовської Метрики наприкінці XVI ст.

⁶ Грушa A.I. Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.). – Минск, 2015. – С. 261. Зокрема, Александр Грушa уточнює, що записи «про памет» містили інформацію про скарги сторін і неякву до суду однієї з них, відтермінування розгляду справи, договори між приватними особами, стан земель, переданих великим князем у держання; звіти господарських дворян про отримання данин, персональний склад полонених, продаж мит і корчес тощо.

них документів з печаткою, а вносилися прямо у книги, які, відтак, ставали первинними носіями зроблених записів. Таким чином, формула «про памет» характеризує первинний вид документа, по суті, *протокол*⁷. Наприкінці XV ст. – у першій половині XVI ст. ця формула регулярно уживалась в канцелярському діловодстві, зокрема, в актах Литовської Метрики та книгах судово-адміністративних установ держави. У Литовській Метриці нерідко натрапляємо на фіксацію наказу скопіювати той чи інший документ «про памет». Так, в одній із судових справ 1522 року читаємо: «Господаръ король казал про памет записати»⁸. У луцькій замкової книзі 1560-1561 рр. цей вислів фігурує в такому формулюванні: «Про памет казано записати» (док. № 177, 195, 204, 205, 206, 208, 213, 214, 216, 220, 234, 235, 308, 309, 311)⁹. В нашій інтерпретації формула означає наказ пана своєму дяку-підписку зробити протокольний запис до книг (протоколу)¹⁰. У документі, що публікується, формула «про памет» ужита в назві поруч зі згадкою про вже укладений перелік «послуг»: «Про памет написаны послуги отцей наших и наши». В пізніших архівних позначках XVI-XVIII ст. уже містяться поняття, які визначають різновид документа: «Памет», «Вѣдомост», «Реестр». Причому «Про памет» визначає спосіб фіксації змісту документа, а пізніше архівні позначки документа – «Вѣдомост» і «Реестр» – на визначення різновиду документа.

Формуляр документа, що публікується, можна визначити, як реєстр або **відомість**, складену від імені шляхти Волинської землі. Наративна структура документа вказує на всі ознаки *реєстру*, який не мав самостійного значення, а виконував допоміжну, довідкову функцію на підкріплення якогось звернення до вищих владних структур. В джерелі про це звернення прямо не йдеться. Про його зміст ми зможемо говорити лише після того, як віднайдемо сам текст, а до того часу наші висновки базуватимуться на результатах аналізу сеймових запитів, формулярів «Пам'яті» та обласного привілею, де уживається колективна форма землевласників, які «б'ють чолом» великому князю з проханням надати їм привілей.

Текст документа, який не несе у собі власне документальних ознак, написано канцелярською руською мовою – офіційною у діловодстві Великого князівства Литовського. Він не містить ні інтитуляції, ні інскрипції, ні санкції, ні короборації (підпису і печатки). Також не можна сказати, що джерело

⁷ Там само. – С. 262.

⁸ Русская историческая библиотека (далі скорочення: РИБ). – Юрьев, 1914. – Т. 20. – Стб. 1124.

⁹ Поліцук В. Вступ // Луцька замкова книга 1560-1561 рр. / Підготували В.М. Мойсієнко, В.В. Поліцук. – Луцьк, 2013. – С. 37.

¹⁰ Там само. Слід також додати, що канцелярський термін «памет» ніс на собі юридичну конотацію, пов’язану з терміном «памятное», яке означало оплату за виконану послугу, наприклад, за уведення у володіння маєтком.

є копією незасвідченого документа. Наявні у ньому граматичні помилки та правки свідчать про підготовчий або «робочий» характер реєстру, який не мав характер офіційного документа. Водночас, цей текст можемо роглядати як автентичний, оскільки він написаний тогодчасним почерком і чорнилами, на тогодчасному папері з відомою філігранню та передає чимало фактів, які добре підтверджуються джерелами, а відтак відтворює конкретний смисл подій з історії Волинської землі і, ширше, всього Великого князівства Литовського, а також Великого князівства Московського у період зміни влади і сходження на престол малолітнього Івана IV Васильовича (Грозного).

Досліджуваний документ не відноситься до описового (наративного) різновиду історичних джерел, і тому не є джерелом з вираженою авторською позицією. Авторство в ньому умовно колективне, бо відбиває загальний погляд певної військової корпорації на спільні для всіх її членів проблеми. Смисл документа по суті несе в собі елементи звітної документації, тому закономірно архівні позначки окреслюють його як «Вѣдомост» і «Реестр». Документальна неофірність тексту, відсутність підписів та дипломатичних клаузул вказує на те, що він, як ми і припускали, міг служити *додатком* до звернення волинських зем'ян до великого князя литовського – звернення, яке на сьогодні нам не відоме або так ніколи і не було подане Сигізмунду I. Відсутність річного датування «Пам'яті» також підтверджує додатковий (до заяви чи звернення) характер її складання, в якому не треба було точно вказувати дати, про яку і так усі знали, що узгоджується зі скороченим називанням (без імені) великого князя литовського.

Те, як саме надходила інформація про татарські напади до верховної влади, чудово ілюструє хронологічно близький до аналізованого джерела запис, що з'явився під час засідання великого вального сейму 1 листопада 1538 р. Відповідні свідчення від імені панів ради та всього рицарства виголосили перед володарем Станіслав Орвід та Миколай Юнділ, які спеціально прибули для цього до Krakова¹¹.

Практика повідомлення про татарську загрозу була серед головних обов'язків прикордонних волинських, подільських і київських старост, тож центральна влада у Krakові та Вільні була добре обізнана в історії протистояння зі степовиками¹². Відтак виникає питання: навіщо укладалася

¹¹ У своїй промові С. Орвід та М. Юнділ зазначили, що були відправлені до господаря панами радами, князями і всію шляхтою Великого князівства Литовського, «которые теперь суть на службе Вашой милости военной въ Новогородку (сучасний Новогрудок у Білорусі. – В.П.), з метою передати повідомлення про наближення татар, «о чом же и пан староста черкасский и пан воевода киевский писали до панов их милости, поведаючи, иж сторожа их на око видела войско великое татар зъ дельы и з гаковыницами, перевозячи ся на свою (праву. – В.П.) сторону Днепра. И самъ царь головою своею въ томъ же войску быти мель...». Цит. за: РИБ. – Т. 30. – Стб. 17.

¹² Цікаво, що у тому ж сеймовому запиті від 1538 р. шляхетські посли повідомляють господарю, що крім татар зберігається небезпека й зі сторони Московської держави, хоча очевидно йдеться про завершення Стародубської війни та укладання перемир'я зі східним сусідом

«Пам’ять», яка, на перший погляд, не містила ніякої нової важливої інформації?

Волинські привілейовані землевласники як колективний автор. Слід розглянути ймовірну причетність сеймового зібрання волинської шляхти до виникнення «Пам’яті», як колективного звернення до свого монарха. Документ написаний від імені тих, хто брав участь у військових діях із захисту Волинської землі від татарських нападів, а це, як усім добре відомо, були привілейовані землевласники, обов’язком яких була збройна служба великому князю литовському під умовами держання землі. Таким же збірним поняттям волинські землевласники виступають і в текстах усіх обласних привілеїв, виданих від імені великих князів литовських, починаючи від Казимира Ягайловича. Наприклад, у привілеї великого князя Олександра 1501 р., яким той підтверджував данину свого попередника всій Волинській землі, читаємо: «Били нам чолом духовные, владыка володимерский и владыка луцкий, князи и панове, и земяне, и все шляхта Волынское земли, абыхмо держали их подле права их земли, как бывали за отца нашего, короля его милости»¹³. В подальшому колективні звернення волинського зем’янства оприлюднювались на великих вальних сеймах («соймах») Великого князівства Литовського та обласних зібраннях місцевої шляхти¹⁴.

На великих вальних сеймах подібні прохання зафіксовані з 1547 р.¹⁵ На думку Матвія Любавського, вони «складалися і редактувались на місцевих зібраннях (регіональної аристократії та зем’янства. – В.П.), які передували великому сейму, і, таким чином, були попередниками пізніших сеймиків, запроваджених реформою 1564-1566 рр.»¹⁶. Свою тезу історик проілюстрував кількома прикладами. Зокрема, у 1551 і 1559 рр. задокументоване зібрання

Великого князівства Литовського. Там само. – Стб. 17: «Да и з другое теж стороны, то есть от московского (неприятеля. – В.П.) оное панство вашое милости Великое князество не до конъца покою беспечно, бо вжо от свята Божьего нароженья прийдучого одно три годы перемирья, а жадъяна речь на конец не положона, которымъ бы обычаемъ по выштыни оного перемирья мела оборона чинена быть тому неприятелю вашое милости московскому». Як бачимо, послі згадують про швидке завершення трірічного перемир’я з великим князем московським (підписане 25.XII.1536 р.), і брак нової угоди, а значить загрозу відновлення бойових дій. Небезпека з боку степу і Московії змушує послів укійно просити великого Сигізмуна I відвідати власне дідичне князівство, аби своєю присутністю підвищити обороноздатність держави.

¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 1. – С. 27-28.

¹⁴ Детальніше див. Поліщук В. «Сейми Волинської землі» як публічний простір регіонального судочинства (кінець XV – друга третина XVI ст.) // Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 127-150.

¹⁵ Поліщук В. Прохання представників Волинської землі на вальних сеймах Великого князівства Литовського 1547-1568 рр. // Парламентська структура улады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV-XVIII стагоддзях: Матэрыялы міжнар. науцк. канферэнцыі (Мінск-Наваградак, 23-24 лістапада 2007 г.) / Навук. рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч. – Мінск, 2008. – С. 61-79.

¹⁶ Любавский М.К. Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. – Москва, 1900. – С. 559.

землевласників Полоцької і Вітебської земель, які з'їхалися задля обговорення поточних проблем напередодні великого вального сейму¹⁷. Саме на цих останніх великий князь підтверджував обласні привілеї тій чи іншій землі та розглядав різні клопотання. До Люблинської унії волиняни брали участь в одинадцяти сеймах, причому найактивніше себе проявили на тих, що відбулися у Вільні в 1554 і 1565-1566 рр. Тоді на розгляд господаря щоразу подавалося по 12 прохань, однак серед них не було *жодного, пов'язаного з виконанням військових повинностей*. Волинян більше цікавило підтвердження майнових прав, розв'язання земельних конфліктів, нові преференції у господарській діяльності, зокрема торгівлі та сплаті податків і мита. На сеймі 1547 р. клопотання зводились, ймовірно, до протидії наїздам з боку землевласників Корони, що мали маєтки на межі із Волинню¹⁸. Клопотання волинської шляхти ранішого періоду у Литовській Метриці не зафіксовані.

Озвучені на вальних сеймах прохання регіональних рицарських спільнот поєднує з нашим документом *анонімність*. В обох випадках ми не знаємо імен як тих, хто складав сеймові клопотання, так і тих, хто виголошував їх перед господарем. Утім, не секрет, що перед монархом ту чи іншу землю презентувала знать, що мала володіння в її межах. Це в першу чергу родова титулована аристократія, а також рядове рицарство (бояри-шляхта/зем'яни). Першу категорію на Волині уособлювали «головні княжата» Острозькі, Заславські, Санґушки, Чорторийські, Вишневецькі, Збаразькі, Корецькі¹⁹, а також пани (барони)²⁰. Внутрішня ієрархія аристократії та її вищість над рядовим рицарством була добре усвідомлювана на Волині на момент проведення ревізії замків 1545 р.²¹

«Послуги» – аналог військової служби. Розглянемо докладно термін «послуги», який бачимо у заголовку аналізованого джерела і який однозначно вказує на земську службу, тобто на збройну службу привілейованих землевласників. У тексті документа неодноразово вживается дієслово «*служили*», яке має аналогічне значення. Військова служба детально розписана

¹⁷ Любавский М.К. Литовско-Русский сейм. – С. 559.

¹⁸ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Вильна, 1867. – Т. 1. – С. 46-125 (перепис кордонів Волині з суміжними землями Корони, 1546 р.).

¹⁹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Видання друге, переглянуте і виправлене. – Київ, 2008. – С. 104.

²⁰ До панських родів на Волині зараховуються наступні: Бокії, Боговитини, Волчки-Жасковські, Гулевичі, Жоравницькі, Загоровські, Словицькі, Кірдеї (Гойські, Мильські, Мнішинські, Джуси, Чапличі, Козинські, Шиловичі), Мишки, Ощовські, Свінюські, Семашки, Хом'яки та інші. Див. Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С. 124-146.

²¹ Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. – Київ, 2005. – С. 130: «Не только по речи и змове ихъ, але и по очевистомъ напомъ видѣны зрозумѣли, ижъ то есть всіхъ ихъ односталная порада и зъмова, яко старшихъ, такъ и меншихъ. И бы еще старшии похотели, яко первей обещали, тогда и меньшии и овіплем бы на то призволити мусили».

в розділі «О обороне земской» Литовського Статуту 1529 р.²² За правовими приписами, ухиляння від найголовіншого обов'язку вело до конфіскації маєтків землевласників: «А естли бы кто таковый под хороговою, под которуюю именье купил, стати не хотел, тогда тот именье на господара тратит»²³. Таким чином, конотація терміну «послуги» стає в один ряд з такими поняттями, як обов'язок військової служби монарху – землеволодіння – конфіскація за ухиляння.

Луцькі старости. Тепер спробуємо докладніше познайомитися зі згаданими в документі дійовими особами, серед яких особливі місце займають луцькі старости та волинські князі часів правління у державі трьох господарів: Казимира і Олександра Ягайловичів та Сигізмуна I Казимировича (Старого). Йдеться, зокрема, про таких луцьких намісників, як Петро Янович «Білий» (урядував у 1486-1491 рр.), князь Семен Юрійович Гольшанський (1494-1500, 1501-1505), князь Михайло Іванович Острозький (1500-1501), Федір Янушевич (1505-1507), князь Костянтин Іванович Острозький (1507-1522). Окремо слід наголосити на фігурі останнього з перерахованих урядників, який склав з себе повноваження луцького старости і передав їх князю Федору Михайловичу Чорторийському. Водночас, Костянтин Острозький делегував функції маршалка Волинської землі володимирському старості князю Андрію Олександровичу Санґушку, але той у 1534 р. добився передачі цього уряду своєму сину князю Федору. З'ясування урядницьких пертурбацій у 20-30-тих років XVI століття надзвичайно важливе, оскільки воно може уточнити датування згадних у джерелі подій та витлумачити мотиви складання реєстру військових перемог і поразок волинського рицарства²⁴.

Логічно припустити, що появу «Пам'яті» мала ініціювати людина, яка опікувалася військовою справою волинських землевласників, а також людиною був саме маршалок, який водночас посідав уряд луцького або володимир-

²² У другому розділі Статуту ВКЛ 1529 р. («О обороне земской») детально розписані військові обов'язки привілейованих землевласників, зокрема: «Уставляем с приволеньем рад наших зуполных и всих подданых, ижъ каждый князь и пан, и дворянин, и вдова (яка володіє земельним маєтком. – В.П.), также ижъ который сирота, лета зуполные маючи або не маючи, и всякий иный человек, лета зуполные маючи и земское именье маючи, часу потребы с нами и с потомки напими або при гетманех наших повинен войну служити и выправляти на службу военную, колько бы коле надобе бы было подле уфалы земское, яко на той час потреба будет вказывать...». (Первый Литовский Статут. Тексты на старобелорусском, латинском и старопольськом языках / Редкол.: С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс. – Вильнюс, 1991. – Т. 2, ч. 1. – С. 90).

²³ Там само. – С. 92 (Розд. II, арт. 1: «Ижъ вси повинни становити ся под хороговою своею поветовою и шиховати ся»).

²⁴ Цей аспект почали аналізувався в іншій нашій статті, див.: Поліщук В. Еволюція уряду маршалка Волинської землі під керівництвом литовського гетьмана князя К.І. Острозького в 1510-1520-х рр. // Матеріали міжнародної наукової конференції «Великое княжество Литовское: политика, экономика, культура». 5–6 ноября 2015 года. Институт истории НАН Беларуси. г. Минск. (у друці). Ми також підготували статтю, присвячену уряду маршалка Волинської землі в період першої половини XVI ст.

ського старости. Підставовим є той факт, що саме на маршалка Волинської землі покладалася функція оборони південних рубежів держави від нападу татар. Зокрема, в його компетенції була військова мобілізація волинських зем'ян²⁵. У XV столітті уряд маршалка вважався нижчим за уряд луцького старости, і у випадках, коли одна особа поєднувала обидва уряди (а саме така традиція простежується до 1522 р.), він зазначався другим. Ситуація змінилася в часи, коли луцьким старостою і маршалком Волинської землі був князь К.І. Острозький. Здається, саме з його ініціативи уряд маршалка Волинської землі перейшов до володимирських старост. Хоча Острозький відмовився і від маршалківства, і від старостування в Луцьку, він і надалі залишився нетитулованим «верховним головнокомандувачем» Волинської землі, як найвищий гетьман Великого князівства Литовського, якому безпосередньо підпорядковувався маршалок Волинської землі. Тому більшість військових дій волинського рицарства у «Пам'яті» ототожнюються з іменем уславленого гетьмана. З 1522 до 1542 р. у Луцьку старостував князь Федір Михайлович Чорторийський, проте він жодного разу не згадується у нашому джерелі, зокрема як керівник чи учасник військових операцій.

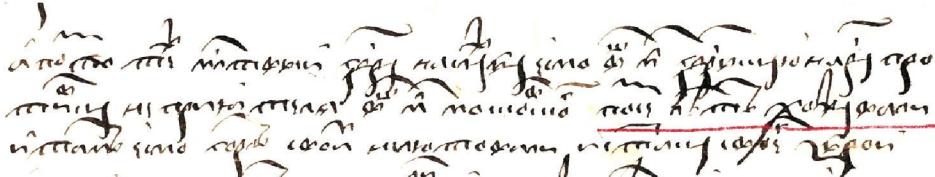
Князь Костянтин Іванович Острозький у «Пам'яті». Простежимо, в яких випадках у «Пам'яті» згадується уславлений гетьман. Лаконічність із називанням персоналій реєстру – це одна з особливостей джерела, яку складно пояснити. Між тим, вона виглядає як певна не до кінця з'ясована закономірність. Йдеться, звісно, про битви, в яких князь виступав у ролі очільника волинського рицарства. З перелічених 17-ти баталій із татарами й московитами Острозький брав участь у семи, причому одна з них (під Сокалем 1519 р.) завершилася поразкою. Всюди гетьмана названо тільки по імені – так само скорочено, як і великого князя Сигізмунда I, що знову підтверджує додатковий характер «реєстру битв». Втім, одного разу князь названий луцьким старостою, і цей випадок примушує нас замислитися, адже зазначений уряд був не найвищим в титулатурі вельможі. Здавалося б, логічніше (з огляду на військову тематику документа) маркувати цю постать всюди як найвищого гетьмана. Але називання чи неназивання уряду луцького старости щодо імені князя Костянтина має очевидний резон і відноситься до тих випадків, коли він ще не був луцьким старостою (до 1500 р.), власне посідав цей уряд (1507 і 1522) або вже не був старостою (1522-1530). Очевидно до першого періоду, коли він ще не був луцьким старостою, слід віднести битву «на

²⁵ У 1530-1540-ві роки за документами Литовської Метрики чітко простежується роль маршалка Волинської землі при обороні південних рубежів від нападу татар, що відображене в розпорядженнях верховної влади на адресу самого маршалка та інших волинських можновладців. На високий статус цього урядника вказують не лише господарські листи, адресовані волинським князям, панам і зем'янам, а й той факт, що під час походів у прямому командуванні маршалка перебувало рицарство цілої землі. Не підлягали йому лише загони «княжат головних» та повітових старост.

Кошиловцю за Бряславлемъ», де «на поли царевича и татар людеи немалых на голову есмо побили»²⁶. Відтак, називання К. Острозького луцьким старостою підкреслює його участь саме у волинських справах, як місцевого адміністратора.

Дивним є той факт, що з іменем князя «Пам'ять» ніяк не пов'язує Ольшаницьку битву 1527 р., в описанні якої видно, що волиняни перебували не під началом найвищого гетьмана, а «при панох радах вашей милости»²⁷. Більше того, ця битва не фігурує у тексті як переможна, хоча саме такою її бачимо в реляціях, відсланих на королівські двори Європи. В історіографії вона висвітлюється як остання велика вікторія Костянтина Івановича²⁸. Схоже, що в контексті даного джерела вона сприймалась як загальнодержавна (а не виключно волинська) військова акція.

Стародубська війна у «Пам'яті». Після Ольшаницької битви з татарами 1527 р. «Пам'ять» відзначає участь волинського рицарства у кампанії проти Московської держави, яка відома під назвою Стародубської війни (1534-1537): «А потом теж, милостивий господару, на службу есмо вашей милости господарськую на Рус противку неприятели вашей милости московского по сем лѣтъ хожували и тамъ есмо горль своих не лютовали». Зупинимося на аналізі вкрай важливого вислову тексту «по сем лѣтъ хожували». Чітке написання в оригіналі не викликає сумніву у прочитанні цього вислову. Зокрема, у ньому явно виступає числівник «сім», пов'язаний із роками в множині:

У першій публікації документа Гедимінас Лейсмайтіс інтерпретував цей ключовий для датування «Пам'яті» фрагмент, як свідчення того, що волинська шляхта після Ольшаницької битви сім років воювала в Москвії²⁹. Литовський історик вказав на нестиковку такого тлумачення документа з історичною хронологією литовсько-московських воєн, у тому числі посилаючись на монографію Михаїла Крома, який доводить, що ніяких активних бойових дій у цей проміжок

²⁶ Ця битва у «Пам'яті» записана між перемогами двох луцьких старост – кн. Семена Гольшанського (1491) та кн. Михайліа Острозького (урядування якого припадає на 1500-1501 рр.).

²⁷ Військове керівництво у «Пам'яті» здійснює сам володар або пані рада, луцькі старости або князь К.І. Острозький особисто. Під началом великого князя і панів радних волинці брали участь у чотирьох акціях, тоді як у решті битв (13) ними командували волинські князі і луцькі старости.

²⁸ Цікаво, що «Пам'ять» не назвє цю битву перемогою. Хоча вона інтегрована до списку вікторій, результатом сутички стали серйозні втрати волинської піхоти: «статку своего, зброя, и коней немало вътратили, пѣши есмо к домом нашим пришли».

²⁹ Lesmaitis G. XV a. rab. – XVI a. pirmos pusės mūšiai nežinomo voluiniečio gyvenime. – P. 133.

часу (між 1527 і 1534 рр.), не велося³⁰. Дійсно, історіографія ніяк не підтверджує такого тлумачення вислову. З іншого боку, Гедимінас Лесмайтіс намагався пояснити таку хронологічну нестиковку різними фазами появи тексту: а) часом написання тексту і б) часом підготовки його як документа. Втім, литовський колега так і не схилився до остаточного висновку, залишивши відкритим питання про те, чи перед нами копія документа чи чорнетка (проект).

Не виключено, що фразу «по сем лъть хожували» можна інтерпретувати як «після цього року». Дане тлумачення можно обґрунтувати з того, що вислів «по сем» (порівняймо: «по сему») тут означає «після цього» (сей = цей). Однак тоді доведеться припустити, що писар, який готував текст, помилився, і написав слово «лътъ» у множині, а не в однині³¹. Якщо наше припущення правильне, то цілий зворот читається так: «противку неприяителя вашей милости московского по сем лътъ [виділення наше – В.П.] хожували и тамъ есмо горль своих не лютовали». Звідси найбільш логічною виглядає версія про те, що «Пам'ять» укладено наступного року після згаданої у тексті стародубської віправи волинців, яка для писаря/дяка (маршалка Волинської землі?) була минулорічною подією.

Смислова структура документа. Московська кампанія 1534 р. фігурує у реєстрі як головний епізод всієї історії непростих стосунків із сусідами. Після розлогого переліку битв з татарами з кінця XV ст. аж до 1527 р. (битва під Ольшаницею) настає кульмінація – участь волинської шляхти у Стародубській війні, після чого «Пам'ять» порушує хронологію викладу подій і наводить інформацію про поразки від ординців. Ідеється, власне, про дві «нефортунні битви» з ними: під Рівним (1496) і Сокалем (1519). Перша з них відбулася за старостування в Луцьку князя Семена Гольшанського, а друга припадає на добу князя Костянтина Острозького. Відповідні фрагменти джерела містять унікальні свідчення про хід битв і їх трагічні наслідки для переможених волинян. З точки зору побудови тексту та його внутрішньої логіки стає очевидним, що текст немов розпадається на три частини: у першій описано перемоги над татарами; в другій (перехідній) згадано про участь у війні з Московською державою, яка співпала зі вторгненням татар на Волинь; врешті, у третій натрапляємо на повідомлення про «нефортунные битвы». Реєстр завершується своєрідним «епілогом», в якому зроблено наголос на

³⁰ Кром М.М. Стародубская война (1534-1537). Из истории русско-литовских отношений. – Москва, 2008. – С. 26-27.

³¹ Слід зауважити, що текст реєстру містить чимало помилкових написань, які не викликають сумніву у своїй помилковості і в коментарях до публікації виправляються. Це теж можна прийняти як факт підготовчого (робочого) варіанту рукопису, який не потребував повного і точного оформлення тексту. Серед помилок виділемо: закреслено «на реңе за Черкасы»; зачеслено букви в середині слова: «конеи втрантили»; виправлено написання «побитразили»; написано «гоживали» замість «хоживали»; невірний відмінок прислівника «немалых» у вислові «татар людеи немалых на голову побили» – треба читати «людес немало», натомість писар послідовно вживав саме таке невірне написання, і тільки у двох випадках пише «немало».

багатьох інших, не згаданих в документі, битвах з татарами, і, водночас, тут же міститься запевнення у вірній службі волинців великому князю литовському: «И окром тых, милостивый господару, великих битов много есмо с татары поторжки и погони мевали, и николи есмо горль и статку своего не лютовали и вашое милости, господару нашему милостивому, върне есмо а справедливе служили и служимъ аж до сих часовъ».

Смислова структура тексту, за якою побудовано «послужний список» волинської шляхти

Заголовок	«Про памет написаны послуги отцей наших и наши».
I частина	Перемоги над татарами (14 битв) і московитами (битва під Оршею в 1514 р.)
II частина	Участь у Стародубській війні, кампанії вересня 1534 р., бойових діях на Русі (Смоленщина, Чернігово-Сіверщина), під час яких татари здійснили руйнівний напад на Волинь.
III частина	Дві «нефортунні битви» з татарами (поразки 1496 і 1519 pp).
«Епілог»	Коротка інформація про інші битви з татарами (без зазначення результатів сутічок) і запевнення у відданості господарю.

Упорядник реєстру, очевидно, дотримувався певної логіки викладу подій, зберігаючи послідовну хронологію битв з татарами. На нашу думку, ключовим смисловим блоком тексту є переходна друга частина, яка описує зовсім недавню військову кампанію проти московитів. Якщо уважно проаналізувати цей фрагмент, побачимо, що наголос зроблено не на битвах волинців із неприятелем³², а на тому, що поки вони знаходилися на Русі (тобто, у верхів'ях Дніпра, під Смоленськом, Стародубом і Черніговом)³³, татари

³² У розповіді про московську кампанію зроблений наголос на значних втратах: «горль своих не лютовали и статку своего, зброй, и коней немало вътратили, и также пѣши есмо остаток к домом нашим гоживали (тобто, «хоживали». – В.П.)».

³³ Кілька років тому у виступі на міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Егідіоса Баньоніса, Гедміна Лесмайтіс повідомив про те, що йому вдалося розшукати в Головному архіві давніх актів (Варшава) неповні фрагменти гетьманських реєстрів волинської шляхти часів Стародубської війни. На жаль, докладніша інформація про ці реєстри досі не оприлюднена. Згадана вище конференція, що носила називу «Литовська Метрика на этику дослідницьких, видавничих і політичних інтересів», відбулася у Вільнюсі 6-8 листопада 2008 р.; доповідь Г. Лесмайтіса стосувалася проблем дослідження переписів посполитого рушения у Великому князівстві Литовському в XVI ст. Статут ВКЛ 1529 р., норма якого відображала давніші «ухвали» великого князя, зобов'язував укладати реєстр мобілізованої знаті під час попису: «А на mestцу наменованом часу, через листы наши положоном, маєт ся очевисто ставити и дати ся пішховать и пописати ся гетманом нашим або потомком нашимъ на оный день, который через нас або гетманы наши к тому пішхованью и попису будет положон и въволан» (Розд. II [Вступ] «Повинен кождый войну служити»). I далі у арт. 3 розд. II: «... А пописавши кождого коня, маєт в шерсть написати и клейно его маєт на реєстр намалевати».

здійснили свої грабіжницькі набіги і спустошили маєтності учасників походу: «а в тот час, милостивый господару, без нас татарове в землю беспечне прихоживали, жоны и дъти наши бирали и имънья наши попустошили и многии из нас, милостивый господару, жоны и дъти свои с татар окупаючи, имънья свои повтрачивали». Таким чином, участь у московській кампанії була поставлена в один ряд зі збитками від татарських нападів. На нашу думку, це і був головний смисл складання документа, який, таким чином, відображав миттєву реакцію на подію з огляду на подальше продовження війни з Москвою у 1535-1536 рр.

Татарський наїзд на Волинь восени 1534 р. Як відомо, з придушення повстання проти Казимира спадкоємців Київського уділу князів Олельковичів 1481 р. та спалення Києва 1 вересня 1482 р. починаються нищівні татарські набіги на руські землі з метою вивести в полон «людський товар»³⁴. 1484 року турки зайняли молдовські чорноморські порти Кілію та Білгород-Дністровський. У такий спосіб вони перехопили міжнародний торговий шлях через Львів, який контролювали Ягеллони, і тим самим підірвали основу східної польської торгівлі. Українські землі потрапили у сферу дії рабовласницької економіки, як сировинний придаток метрополії. У 1485 р. напад відбувся на Поділля, у 1488-му знову постраждала Київщина, а в 1490-му – Волинь та Холмщина. Колишні васали литовських князів перекопські (кримські) татари, уже як васали Оттоманської Порти, після падіння Константинополя (1453), стають серйозною загрозою для слов'янських землеробів лісостепу. Від середини XV ст. напади здійснювалися приблизно кожні три-чотири роки. А зі зруйнуванням Києва у 1482 р. почалися великі щорічні наїзи на Русь, які супроводжувалися виведенням ясиру та подальшим перепродажем полонених на рабовласницьких ринках Криму, Турції та Європи. На сторінках тогочасних джерел (Мартин та Йоахим Бельські, Мартин Кромер, Мацей Стрийковський, Алессандро Гваньїні) змальовувались страшні картини спустошень і пограбувань³⁵.

На початку 1530-х років у Криму йшла суперечка за ханський престол між Сахіб-Гіреєм та Іслам-Гіреєм. Спочатку Сахіб-Гірей був на литовській стороні і виступав проти Московської держави, яка підтримала його опонента. Проте кримський союзник Сигізмунда I так і не зміг допомогти

³⁴ Детальніше на цю тему див.: Гулевич В.П. «Київська трагедія» 1482 р.: міфи й факти // Український історичний журнал. – Київ, 2013. – № 5. – С. 89-101.

³⁵ Найновіша уточнена хронологія татарських нападів на землі Русі див.: Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – Київ, 2012. – С. 577-603 (Таблиця VI: Каталог татаро-турецьких нападів на українські землі в XV – першій половині XVII ст.). Попередньо ці факти були опрацьовані в багатьох працях польських і українських істориків: Грушевський М.С. Історія України-Русі. – Т. 4. – Київ, 1993. – С. 330-331; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Lwów-Kraków-Warszawa, 1923. – Т. 1; Plewczynski M. Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku. – Siedlce, 2005.

своєму колезі у боротьбі з Москвою³⁶. Якщо брати ширший геополітичний контекст подій у Центрально-Східній Європі 1534 р., то вони проходили на тлі османо-габсбурзьких воєн (з 1526 р.), які почалися із захоплення армією турецького султана міста Могач та підтримки претендента на угорську корону Яноша Запольяї. Сигізмунд I від 1515 р. був союзником імператора Максиміліана й тому по смерті свого племінника угорського правителя Людовика II (1526) не протестував проти претензій Фердинанда Габсбурга на корону Святого Іштвана. У 1528 р. утворився франко-турецький альянс проти Габсбургів (угоду з Сuleйманом підписав французький король Франциск I). 10 травня 1529 р. відбулося вторгнення османських військ в Угорщину та почалася кількарічна облога Відня. Лише 1533 року між Фердинандом Габсбургом та турецьким султаном Сuleйманом Пишним було укладено мирний договір, внаслідок якого об'єкт суперечок був розділений на дві частини. Фердинанд Габсбург відмовився від претензій на угорську корону, яка дісталася Яношу Запольяї.

У цьому контексті османо-французької боротьби з Габсбургами татарська активність на українських землях постає у дещо іншому світлі. Згідно таблиці татарських наїздів на українські землі, складеної Іриною Ворончук, під час Стародубської війни ординці нападали на Волинь у 1534 р. двічі – спочатку навесні, а потім ще раз восени, у жовтні³⁷. Під час весняного походу 1534 р. степовики, яких було десять (за іншими даними п'ятнадцять) тисяч, спустошили околиці Вишневця у Кременецькому повіті.

Другий, осінній, наїзд 1534 р. дуже добре описаний у наративній літературі; інформацію про нього продублювали усі головні хроністи XVI ст. (Мартин Бельський, Мартин Стрийковський, Алессандро Гваньїні, Бернард Ваповський). Головною мішенню знову стала південна Волинь – степовики спустошили маєтки князів Заславських та, ймовірно, Острозьких (іхнім володарем на цей час був син великого литовського гетьмана Костянтина Івановича князь Ілля). Гваньїні повідомляє, що нападники забрали із собою 15-тисячний полон. Цю «статистику» наводить і Мартин Бельський, уточнивши, що самих татар було десять тисяч і початково вони плюндрували Русь та Поділля. Лише після того, як ординці довідалися про перебування у краї гетьмана з військом, вони відійшли до Заслава, спалили його околиці і вивели із собою значний ясир³⁸. Стрийковський додає, що на Волині з татарами вступали у бій Венжик Хмельницький і кілька польських ротмістрів³⁹.

³⁶ Кром М. Стародубская война... – С. 31.

³⁷ Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. – С. 590.

³⁸ Kronika Polska Marcina Bielskiego / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Sanok, 1856. – Т. 1. – С. 1065.

³⁹ Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego. – Warszawa 1846. – Т. 2. – С. 397 («Roku 1535 tatarowie na Wołyniu plundrowali, z którymi kilka bitew rotmistrówie polscy, zwłaszcza Jazlowieccy, zwodzili. Węzyk też kozak Cmielnicki poraził ich zagon pod Zaslawem»).

Військові дії Стародубської війни розпочалися наприкінці літа – на початку осені 1534 р., і власне тоді ж татари, скориставшися оголенням кордонів Великого князівства Литовського, вторглися на Волинь⁴⁰. На думку Владислава Поцехі, з якою погоджується Міхайл Кром, цей похід ординців слід розглядати як військову підтримку кримського хана Сахіб-Грея, з яким Москва уклала антилитовський союз⁴¹. З іншого боку, якщо поглянути на хронологію татарських нападів, здійснених від часу взяття Києва (1482) і до початку Стародубської війни (1534), виявиться, що кожного року упродовж зазначеного півстоліття відбувалося по одному або й два набіги!⁴² Тож найвінним було би припускати, що волинські зем'яни-шляхта не знали про велику (ще й з огляду на їхню відсутність) ймовірність чергового нападу. Можливо, таке небезпідставне передбачення і спонукало шляхту до ухиляння від служби, слабкої дисципліни у війську, дезертирства, як про це пише Міхайл Кром у своїй монографії⁴³. Колосальна загроза, яка нависала над власною родиною і маєтками, робила московську війну непопулярною серед волинців.

Польський історик Владислав Поцеха цитує датований жовтнем 1534 р. лист кам'янецького старости Станіслава Лянцкоронського до Северина Бонера, в якому описано наслідки татарського нападу на Волинь. Із нього дізнаємося про велике спустошення краю, а особливо маєтностей князів Заславських, звідки було виведено до Поля «дуже багато зем'яноч та посполитих людей». Поодинокі спроби зупинити ординців завершилися нічим, а між тим, як назначає Лянцкоронський, «доходять звістки від в'язнів, що в Полі стоять іще 10 тисяч “свіжих” татар, які [поки] нікуди не ходили, [а] якщо підуть, думаю, рушать на Поділля та в Галицьку землю, а вже потім і до Львова дорвуться»⁴⁴.

Як бачимо, лист кам'янецького старости підтверджує інформацію нашого джерела про страшні наслідки татарського вторгнення на землі, позбавлені захисту місцевої шляхти. За оціночним судженням Лянцкоронського, Волинь ніколи раніше не була так сильно спустошена, як зараз, восени 1534 р.

⁴⁰ Як пише Міхайл Кром, «литовское командование, зная о таком (слабом – В.П.) состоянии обороны вражеской границы и получая сведения о новых вспышках борьбы за власть в Москве, медлило с началом боевых действий до последней декады августа, виной чему была слабость военной организации Великого княжества и крайне низкая дисциплина в войсках», див. *Кром М. Стародубская война...* – С. 34.

⁴¹ *Pociecha W. Królowa Bona (1494-1537). Czasy i ludzie Odrodzenia.* – Poznań, 1958. – Т. 3. – S. 125; *Кром М. Стародубская война...* – С. 35.

⁴² Наступні після 1534 р. татарські напади датуються 1538 і 1541 рр. (обидва на Поділля), 1545 р. (на Київщину). Чергова після 1534 р. «інкурсія» на Волинь відбулася аж у 1546 р., і це підтверджує датування документа, що публікується, 1534 роком. Див. *Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – перший половині XVII ст.* – С. 591-592. У 1533 р. Корона Польська й Османська імперія уклали мирний договір; з другої третини XVI ст. до 1570-х інтенсивність та спустошливість татарських нападів різко зменшилась.

⁴³ *Кром М. Стародубская война ...* – С. 34-35.

⁴⁴ *Pociecha W. Królowa Bona...* – S. 125.

Ці слова перегукуються з картиною трагедії, змальованою в «Пам'яті»: «без нас татарове в землю безпечне прихоживали, жоны и дѣти наши бирали, и имънья наши попустошили, и многии з нас..., жоны и дѣти свои с татарами окупаючи, имънья свои повтрачивали». Відмітимо, що в цьому ж джерелі розповідь про «нефортунні битви» з татарами 1494 р. і 1519 р. розміщена одразу після вищенаведених рядків про руйну 1534 року. *Тим самим, цей напад за рівнем своєї катастрофічності ставиться в один ряд із поразками 1496 і 1519 рр., а отже, робить очевидним той ймовірний факт, що головним мотивом складання «Пам'яті» було звернення до великого князя литовського з метою аргументовано пояснити, що волинська шляхата після повернення додому опинилася у край скрутному становиці.*

Стає очевидним, що аналізоване нами джерело було укладене невдовзі після початку Стародубської війни проти «неприятеля московського», а головний акцент у ньому зроблено на описі подій осені 1534 р., коли татари здійснили один з найспустошливіших за всю попередню історію набігів на Волинь. Можемо припустити, що *внаслідок татарських спустошень посполите рушення волинської шляхти наступного разу зібралось удалеко неповному складі для участі у Стародубській війні*. Як було відмічено вище, Статут 1529 р. погрожував конфіскацією маєтків шляхти, яка ухилялася від земської служби або залишала військовий табір без наказу гетьмана: «не маєть с войны отсылати аж до роспуска зуполного войска нашого. А который бы кольве подданый наш то смел вчинити против тое уставы нашое, будет ли оселый, тотъ именье тратить, как на войне не был» (розд. II, арт. 3). Ще раз перечитаємо те місце аналізованого джерала, в якому йдеться про московську кампанію: «и статку своего, зброй, и конеи немало вътратили, и также пъши есмо остаток к домом нашим гоживали (описка в тексті, має бути: «гоживали». – В.П.)». Чи не натякає фраза про піše повернення волинського рицарства додому на самовільне покидання військового табору? (Пор. у Стутуті ВКЛ 1529 р. (розділ II, арт. 3): «А станы вси поветники имеют в одном месте при хоружому мети, а розно не мають стояти»). Невже, таким чином волинське рицарство «било чолом» Сигізмунду I Старому? Не виключено, що «Пам'ять» мала на меті спростовувати можливі звинувачення волинської шляхти у втечі з театру бойових дій і пояснити, що сталося це *внаслідок татарських спустошень*.

Хто ж ініціював складання «Пам'яті»? У документі не вказані точні дати подій, остання з яких фіксує минулорічні військові сутички з московським військом (ймовірно, що 1534 р.). Попри те, що в нашому джерелі волинців у бій найчастіше веде луцький староста, конкретно в цей час він уже не відігравав провідної ролі. Та й окрім того, як зазначалося вище, луцький староста князь Федір Чорторийський не брав участі у Стародубській війні,

відрядивши на неї свого сина⁴⁵. Ініціювати і забезпечити «чолобиття» до Сигізмунда I від імені волинської шляхти, на нашу думку, міг тільки маршалок Волинської землі, який власне відповідав за мобілізацію посполитого рушення на цій території і брав безпосередню участь у військових діях. Маршалком Волинської землі у цей час був один із двох членів родини князів Сангушків – або Андрій Олександрович, або його син Федір.

На момент вибуху Стародубської війни волинським маршалком залишився князь Андрій Сангушко, але він помер саме на початку протистояння і через ймовірну хворобу та неміч, схоже, не брав у ній безпосередню участь. Водночас, достеменно відомо, що у похід вирушив син Андрія князь Федір, який на той момент був ще тільки володимирським старостою.

Збір литовського ополчення було призначено на 29 травня у Мінську, проте воно зібралося лише у липні⁴⁶. Участь у військових діях володимирського старости засвідчується листом Сигізмунда I Старого до великого литовського гетьмана Юрія Радзивіла від 29.06.1534 р. У ньому господар повідомляє про те, що бачив Ф. Сангушка, який, «едучи на службу нашу, на войну..., офф'ровал ся его милость намъ, будучи при твоей милости, гетмане нашом навышшом, послуг наших пилен быти». Далі в листі висловлюється порада, аби Радзивіл, відряджаючи свої загони «у сторону неприятельскую», і володимирського старосту «не рачил в том... въпослежати»⁴⁷. Як бачимо, князь Федір очолює власні загони, а не посполите рушення Волинської землі. Брати осібну участь у бойових діях він міг лише за спеціальним дорученням гетьмана, оскільки щодо Волині діяла норма закону, за якою загони місцевої знаті не могли відділятися від військ Великого князівства Литовського⁴⁸.

19 вересня одну частину литовських сил під командуванням князя Івана Вишневецького та володимирського старости князя Федора Сангушка Юрій Радзивіл направив на Смоленськ⁴⁹. М. Кром висловив припущення, що і цей

⁴⁵ У Стародубській війні (на 1536 р.) луцький староста князь Федір Михайлович Чорторийський зі своїх маєтків виставив 20 коней (озброєних вершників), володимирський староста – 30 коней, а князь Ілля Острозький – 100 коней. Див.: Радзивілловські акти из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI века. / Сост. Кром М.М. – Москва-Варшава, 2002. – С. 184; Додамо, що 30.VI.1534 р. князь Ф.А. Сангушко сплатив зі своїх маєтків 71 копу і 30 грошей з усіх маєтків (не враховуючи батьківські землі), Див.: Arhiwum książe Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie (далі скорочення: AS) / Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radziwiłłskiego przy współudziale P. Skobelskiego i B. Gorczaka. – Lwów, 1890. – T. 3. – S. 470: «Я, Павел Нарушович, секретар господарский, взял есми въ службника князя Федорова, старосты володымерского, у Гриня Иашковича, за всих имъний князя его семдесят коп и копу и тридцат грошей». Наступного року (08.06.1535), уже будучи маршалком Волинської землі, князь сплачує військовий податок серебрицу навіть у трохи меншому розмірі – 70 кіп грошей (AS. – Lwów, 1890. – T. 4. – S. 15).

⁴⁶ Кром М. Стародубская война... – С. 28, 30.

⁴⁷ AS. – T. 3. – S. 469-470 (лист Сигізмунда I Старого до Юрія Радзивіла, 29.VI.1534 р.).

⁴⁸ Gudavičius E. Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai // Karo archyvas. – Vilnius, 1992. – T. 13. – P. 263.

⁴⁹ Кром М. Стародубская война... – С. 37.

корпус, і два інших, виділені з головного війська Литовсько-Руської держави, повинні були не брати штурмом прикордонні міста неприятеля (Смоленськ, Стародуб і Чернігів), а лише плюндрувати їх околиці. Виходить, що дії волинського ополчення нічим не відрізнялися від татарських нападів. Це стає очевидним ще й з огляду на те, що сам гетьман під час кампанії не переступив кордону з Московією, а великий князь литовський взагалі сидів у Krakovi.

У вересні 1534 р. литовське військо після спалення Радогоші (загинуло майже десять тисяч мирного населення), побувало під Почепом, але замок не був узятий. Загін київського воєводи Андрія Немировича і Василя Чижка відтак розділився на дві групи. Одна з них на чолі з київським воєводою відправилася під Чернігів, а друга попрямувала у північному напрямку на зустріч із силами князів Вишневецького й Санґушка⁵⁰. Після 15 вересня відбулася сутичка під Черніговим. Інша частина війська тим часом діяла в околицях Смоленська. Гетьман Юрій Радзивіл писав до великого князя, що І. Вишневецький та Ф. Санґушко «немало места Смоленского выжгли, и гумна, и иных сел того неприяителя нашего московского около Смоленска много попалили, выпустили и множество людей побили, а иных живых поимали». По тому всі литовські сили, які перебували на території неприяителя, повернулися у табір до Могилева де, власне, залишився третій корпус на чолі із самим гетьманом⁵¹. Хоча рішення про завершення кампанії Сигізмунда I прийняв ще 19 вересня, розпуск військ був призначений на Покрову (1 жовтня)⁵². Власне після цього свята волинці і мали би повернутися до своїх маєтків.

30 січня 1535 р. після клопотання королеви Бони князь Федір Санґушко отримує привілей Сигізмунда I на уряд маршалка Волинської землі «до живота»⁵³. Посівши місце нещодавно померлого батька, новий маршалок мусив відійти від керування окремим загоном волинців, з яким він починав військові дії, та очолити шляхетське ополчення всієї Волинської землі. Фігура князя постає у дещо неоднозначному світлі інтриг та підозр з боку вищих сановників держави. Так, великий литовський канцлер Ольбрахт Гаштотт у своєму листі до гетьмана Юрія Радзивіла від 20 червня 1535 р. висловив своє

---

⁵⁰ Кром М. Стародубская война... – С. 37-46.

⁵¹ Там само. – С. 38. Як бачимо, військові дії початкового етапу Стародубської війни розгорнулися у серпні-вересні 1534 р. і здійснювалися силами Волинської та Київської землі. Знати цих провінцій Великого князівства Литовського винищувала мирне населення околиць Смоленська, Чернігова та Стародуба, яке за свою етнічною та релігійною належністю нічим не відрізнялося від населення цих саме провінцій. Очолювані майбутнім маршалком Волинської землі Ф. Санґушком спустошили рейди литовського війська на Чернігово-Сіверщину та Смоленщину, очевидно, нагадували аналогічну тактику татар, які саме в цей час плюндрували Волинь, Поділля і Київщину. Ціна протистояння вимірювалась коштом мирного населення, яке, власне, і «оплачувало» участь у військових діях.

⁵² Таким чином, татарський напад було здійснено уже після закінчення військових дій під Смоленськом і Стародубом.

⁵³ AS. – Т. 4. – С. 1.

різке незадоволення стосовно Федора Сангушка, який знехтував командуванням шляхетським ополченням Волинської землі в ході бойового злагодження усіх військових сил. Що ж він зробив не так? Судячи із закидів Гаштовта, князь відмовився очолити волинський гуф (військову лінію), яким він мав керувати, як маршалок Волинської землі. Більше того, його запідозрили у спробі очолити окрему князівську військову лінію (гуф). При цьому явно не йшлося про власний князівський почет слуг (хоругвь), а про виділення в окрему лінію князівських загонів (хоругвей): «Што ся дотычет старосты володимирского, маршалка Волынского земли князя Федора Андреевича Санкгушковича, ижбы он стоял у гуфе волынском, яко маршалок земли Волынского, то пак ваша милость (гетьман М. Радзивіл. – В.П.) пишете до мене (канцлера О. Гаштовта. – В.П.), иж он (князь Ф. Сангушко. – В.П.) с того ся выламуеть, а хочет собе сотворити гуф княжацький, которого ж перед тым николи не бывало. Якож и я перед тым от господаря его милости гетманом бывал, а николи гуфов княжацких не слыхал»⁵⁴.

В листі О. Гаштовта, звичайно, можна вбачати надмірну упередженість щодо волинських князів, добре знану хоча б з його меморіалу проти князя К. Острозького, проте канцлер радить теперішньому гетьману діяти згідно з військовою уставою господаря, в якій передбачена санкція з приводу того, «хто бы у своем гуфе не стоял, чим маєт каран быти». Така санкція неминуче кидала тінь на фігуру маршалка Волинської землі, який уже не мав над собою такого могутнього покровителя, як князь К.І. Острозький. Розвиваючи свої підозри, канцлер навіть переповів чутку, отриману від сина луцького старости князя Олександра Чорторийського, який заступав батька на військовій службі⁵⁵, про те, що князь Федір шукав протекції в коронного гетьмана: «и поведил ми, иж староста володимирский через приятели свои, то есть через князя Илью (Острозького. – В.П.) а через пана Вольського, охмистра, управил себе лист у королевое ее милости (Бони. – В.П.) до гетьмана польского, абы его у моцы и у порученстве своем мел»⁵⁶. Ця інформація звучала як справжнісінський компромат на Сангушка.

Переказаний епізод організації литовсько-руського війська часів Стародубської війни ще раз виявляє приховане протистояння між луцьким і володимирським старостою, яке продовжувало тягнутися з часів конфлікту за прибутики маршалківського уряду. Також підтверджується інформація про прихильність королеви Бони до князя Ф. Сангушка, завдяки якій він, зрештою, і став маршалком у 1535 р.⁵⁷ З іншого боку, цей же епізод вкотре доводить очевидну роль маршалка Волинської землі як керівника волинського

---

⁵⁴ Радзивилловские акты... – С. 148.

⁵⁵ Там само. – С. 82.

⁵⁶ Там само. – С. 148.

⁵⁷ AS. – Т. 4. – С. 61.

ополчення. Нагадаємо, що із цитованого вище листа Сигізмунда I до гетьмана Ю. Радзивіла від 29.VI.1534 р. випливає, що Ф. Сангушко, як староста володимирський, на той час керував лише власною хоругвою.

Прихований конфлікт із Ольбрахтом Гаштотом може служити додатковим непрямим свідченням на користь того, що «Пам’ять» була ініційована саме волинським маршалком, який мусив захищати свою репутацію перед господарем, виставляючи на перший план геройчні вчинки волинської шляхти для того, аби пояснити перед монархом передчасне повернення до домівок або неповному бойового складу волинського рицарства у наступних зібраннях посполитого рушения. Єдиним виправдальним мотивом для очільника волинського ополчення міг виступати тільки «татарський фактор». Примітно, що цим же фактором місцеве рицарство звикло аргументувати свої прохання до великого князя звільнити їх від податків чи поновити привілеї, що погоріли в сплюндрованих ординцями маєтках. У нашому джерелі прямо вказано на те, що поки волинці воювали на Русі, «в тот час... без нас татарове в землю беспечне приходивали, жоны и дѣти наши бирали и имънья наши попустошили (виділення наше. – В.П.) и многих из нас... жоны и дѣти свои, с татарами окупающи, имънья свои повтрачивали (виділення наше. – В.П.)». Вказівка на спустошення маєтків та їх подальший продаж/заставу задля викупу з неволі уgnаних родичів відсилає до санкцій Статуту 1529 р. і всіх військових «ухвал» господаря про ухиляння від військової служби. А ухиляння від «служби конем» тягло за собою позбавлення маєтку. Таким чином, смисл звернення волинців до господаря в контексті наведених у «Пам’яті» перемог і поразок очевидний: санкції за ухиляння від військової служби не можуть бути застосовані через спустошення маєтків від татар та їх часткове чи повне відчуження заради викупу родичів.

Архівні маргіналії як доказ замовлення «Пам’яті» князем Сангушком. Пізніші архівні позначки на документі також прямо доводять причетність Ф. Сангушка до його появи. Так, архівна помітка на звороті документу, яка за почерком датується кінцем XVI – початком XVII ст. називає «Пам’ять» «ведомост службъ княжет Санкгушковъ»⁵⁸. А це у свою чергу доводить і факт перебування документу в архіві князів Сангушків, який за весь час свого зберігання не змінив місця знаходження.

Другим важливим доказом причетності волинського маршалка до створення аналізованого тексту слугить адреса на звороті документа: «До Радочиж». Радочиж у XVI-XVII ст. локалізується у Володимирському повіті неподалік маєтку Дривин в околицях повітового центру і згадується то як «фільварок Радочиж», то як «маєток Радочизький». Реконструкторські мапи Александра Яблоновського, Олексія Барановича, Джованні Річчі-Дзанноні

⁵⁸ Вислів «ведомост служб» вказує на перелік саме військових служб, власне, на уряді маршалка Волинської землі в ході проведення військової мобілізації волинської шляхти.

це поселення не фіксують. Натомість на нього натрапляємо в актових джерелах⁵⁹. Так, зокрема, у володимирській гродській книзі за 1599 р. вписано цілу підбірку документів, дотичних маєтку Радочиж, які прямо вказують на те, що у 1530-х роках він знаходився у володінні князів Сангушків! Серед цих паперів міститься лист, яким син володимирського міщанина Радко Минцов заставляє Радочиж маршалку Волинської землі і володимирському старості кн. Андрію Олександровичу Сангушку та його сину Федору за 54 копи литовських грошів (Володимир, 10.06.[1531]⁶⁰). А це значить, що реєстр битв після свого складання було відправлено в один із маєтків князя Федора Сангушка – не виключено, для ознайомлення з проектом документа.

Мотиви складання «Пам'яті». Алессандро Гваньїні написав, що у 1537 р. «на краківському сеймі було ухвалено послопите рушення руських земель проти раптового прикордонного ворога, яке не відбулося через не-згоду панів та шляхти»⁶¹. Видимо, тут і криється один із зтикових вузлів походження «Пам'яті». Незгода панів і шляхти, про яку пише Гваньїні, на нашу думку, прямо пов'язана з документом, що публікується. Незгода як раз і виступає тим залаштунковим мотиватором, який змусив маршалка Волинської землі узятися за складання реєстру битв з татарами («Пам'яті»). Цей реєстр демонструє великому князю неспроможність волинських зем'ян зірати на чергове послопите рушення через спустошливий татарський напад, який серйозно понищив маєткове господарство та поневолив шляхетські сім'ї. Зрозуміло, що під час татарського наїзду шляхта втратила і своїх підданих-селян. Скільки саме – невідомо. Значна цифра в 10-15 тисяч, яку наводять нам хроністи⁶², стосується, очевидно, загального числа полонених, тоді як у

⁵⁹ Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг. – Київ, 2002. – Вип. 1: Справи 1-5 (1566-1570) / Скл. Г. Сергійчук, наук. ред. Г. Боряк, Л. Демченко. – С. 151 (облята листа Кирила Єньковича Дривинського на оправу віна дружині Ганні Яковицькій у грошовій сумі, забезпечений на третині села Дривина та фільварку Радочижі, 18.VI.1568 р.); 159 (скарга Федора Загоровського на володимирського війта і міцан про напад на нього у м. Володимирі під час повернення з фільварку його батька Петра Загоровського Радочижка до Загорова, 14.VI.1570 р.). Дякую Ігорю Тесленку за те, що звернув мою увагу на цей населений пункт і документи Сангушків та інших родів на право власності ним.

⁶⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 28, оп. 1, спр. 32, арк. 467-469 зв. (лист кн. Януша Заславського і його дружини кн. Олександри Сангушківні про продаж маєтку Радочиж володимирському гродському писарю Станіславу Кандибі-Прокшичу за 2 тисячі польських золотих, 13.VII.1599 р.), 470-473 (межовий лист маєтку Радочиж), арк. 473-474 зв. (облята трьох документів: 1) лист володимирського міщанина Радка Минцовича («Минцова сина»), його дружини і дітей про вічний продаж раніше заставленого батьківського маєтку Радочиж князем Андрію і його сину Федору Сангушкам, 10.VII.[1531 р.], 4 індикт; 2) підтвердження цієї трансакції великим князем Сигізмундом I, 20.XII.1531 р.; 3) лист господарського дворяніна Василя Кудинова про ув'язання Сангушків у Радочиж, 15.II.1532 р.).

⁶¹ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. та пер. з польської о. Ю. Мицика. – Київ, 2007. – С. 379.

⁶² З обчисленням втрат від татарських нападів маємо велику проблему. На цю тему є спеціальні дослідження Ярослава Дацкевича, див. Дацкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Українській археографічний що-

нашому джерелі сам факт потрапляння у ясир селян не фіксується. Цікаво, що польський хроніст Мартин Бельський саме в 1534 р. брав участь у битві з татарами, як власне і в битві при Могачі (1526) та Обертині (1531)⁶³. Але чи підтверджує це достовірність наведених ним цифр, не відомо. Називаються тільки уведені в полон сім'ї шляхтичів, через що вони були змушені заставляти свої маєтки, аби дістати гроші на викуплення з полону своїх рідних. Як це можна пояснити? Ймовірно, тим, що наведені хроністами цифри полону в 10-15 тисяч, якщо такі дійсно були, відносилися не до невеличких шляхетських (зем'янських) маєтків, а до маєтків крупних волинських магнатів – князів Заславських і, з огляду на суміжність володінь, ймовірно, князів Острозьких. Саме від них могла надійти інформація про чисельність ясирі.

* * *

Коротко підсумуємо. Документ, що публікується, є унікальним виявом самосвідомості волинської шляхти, що відображає добре знання своєї військової минувщини. Це немов колективний погляд із середини, хоч і поданий у канцелярському стилі зведеного реестру⁶⁴. Документ значно розширює наші уявлення про те, як волинська шляхта (господарські зем'яни) сприймали свої перемоги і поразки у битвах з татарами та іншими неприятелями. Реєстр обіймає період життя лише двох поколінь (55-60 років), що вкладається у можливості відтворення усної пам'яті, яка уже не сягала прадідів⁶⁵.

річник. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 40-47. Селяни, по суті, рахувалися по головах, як худоба, і мовчання багатьох джерел ще слід буде витлумачити. Цікаво, хто міг би робити обрахунки уведеного ясирі у той час, коли наїзди робилися майже щорічно? Звідки ці цифри брали хроністи, які писали через 50, а то і 150 років після описуваних подій? Чому реєстр, що публікується, кричуше замовчує про виведення ясирі, описуючи «нефортунні битви» та пустощення татарами власних маєтків? Порівняймо з цифрою людських втрат унаслідок випалення київською шляхтою (в складі литовського війська) лише одного (!) села Радогощі біля Почепа на Чернігово-Сіверщині. Жертвами цього нападу (вбиті і полонені) стало десять тисяч осіб. Цифра виглядає просто фантастично, особливо коли пригадаємо, що у жовтні того ж року до татарського полону потрапило приблизно стільки ж людей, упользованих на території цілої Волині. Важливо підкреслити, що облік втрат здійснили посланці московських воєвод, тобто це була тогочасна урядова реєстрація, проведена на місці, а не уявні припущення пізніших хроністів.

⁶³ Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя. – Минск, 2007. – Т. 1 (2-е вид.). – С. 309; Chrzanowski I. Bielski Marcin // Polski słownik biograficzny. – Kraków, 1936. – Т. 2. – S. 64.

⁶⁴ Порівняймо зі згадкою житомирських міщан у 1545 р. у ході ревізії замку про те, що Житомир було спалено за Ментглі-Гірея при Казимирі («Мінк-Гірии, цар, м'ста добыть и завоеваль за Казимера, короля его милости»). Див.: Ревізії українських замків 1545 р. Литовська Метрика. Книга 561 / Підгот. В. Кравченко. – Київ, 2005. – С. 250.

⁶⁵ Не виключено, що це пов'язано з катастрофічним початком нової хвилі татарських нападів з 1480-х рр., яка стерла пам'ять більш спокійного періоду затишня, хоча татарські напади поновилися з середини XV ст. Порівняймо також з заявою житомирських зем'ян у ревізії Житомирського замку 1545 р. про те, що вони з діда-прадіда ніколи не давали своїх коней і стацій на послів: «Мы, дей, з вековъ, з предедовъ и дедовъ нашихъ подводъ и стацей не даивали и

Головним мотивом складання «Пам'яті» було, ймовірно, колективне звернення волинської шляхти (господарських зем'ян) до Сигізмунда I, в якому прохачі завуальовано, через опис нищівних татарських нападів, виявляли своє небажання воювати у Стародубській війні 1534-1537 рр., що підтверджується невдалою спробою скликання посполитого рушення з руських земель на коронному сеймі 1537 р.

Текст документа, без сумніву, оригінальний за походженням і належить до сфери канцелярського діловодства. За своїм формуляром – це реєстр. Водночас, «Пам'ять» не є документом у юридичному значенні, не містить підписів та інших дипломатичних клаузул. Вона може бути віднесенена до урядової документації, власне до підготовчих матеріалів, або розглянутися як проект документа, оскільки містить граматичні помилки.

Реєстр описує військові заслуги волинської шляхти, порівнюючи наслідки татарського набігу 1534 р. із результатами попередніх нападів 1496 і 1519 років на тлі шестидесятирічного протистояння волинського рицарства ординцям.

Документ датується кінцем 1534 – початком 1535 року. Укладений він був одразу після повернення волинців з осіннього походу на землі Великого князівства Московського до своїх домівок, спустошених під час жовтневого татарського нападу на Волинь.

«Пам'ять» ймовірно, була укладена за наказом маршалка Волинської землі і володимирського старости князя Федора Сангушка його писарем, і саме тому документ відклався в родовому архіві князів Сангушків.

Одразу після написання реєстру він (як проект) був надісланий маршалку Волинської землі в його родовий маєток Радочиж, куплений батьком за кілька літ до початку Стародубської війни у володимирського міщанина Радка Минцова.

Як гіпотеза висувається ідея створення реєстру (послужного списку волинської шляхти) для виправдання перед великим князем литовським Сигізмундом I свого небажання брати участь у наступному посполитому рушенні проти московських військ у Стародубській війні. Реєстр створювався і в інтересах маршалка Волинської землі князя Федора Сангушка, який тим самим знімав з себе можливі обвинувачення у саботажі (з боку канцлера Ольбрахта Гаштовта) під час мобілізації волинської шляхти. Не виключено, що реєстр битв також створювався і в інтересах князів Острозьких та Заславських, маєтки яких найбільше могли постраждати в ході татарського полювання на «людський товар». Okрім того, документ дає змогу пояснити шляхи розширення волинськими магнатами своїх земельних володінь за рахунок скуповування земель у збіднілого волинського зем'янства/шляхти, яке постраждало від цього та інших татарських наїздів.

тепер не повинни есмо давати» (Там само).

[кінець 1534–1535 р., Волинь] Реєстр битв волинських зем'ян із татарами та військами великого князя московського (остання чверть XV – перша третина XVI ст.), укладений, імовірно, на замовлення маршалка Волинської землі кн. Федора Сангушка*

Про памет написаны послуги штцei н[а]ших и н[а]ши.

Напервеи, м[и]л[о]стивии г[о]с[по]д[а]рю, послуга штцei н[а]ших на Супои – тамъ служили г[о]с[по]д[а]ру н[а]шому св[а]тои памети Казимеру¹, королю ег[о] м[и]л[о]сти, вѣрне а справедливе, немало голов своих положили.

А потом, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]рю, за пана Петра Іновича, который был старостою на Луцку², за Днестром 8 Волоскои землѣ³ турков на голову побили⁴.

А на Копыстелини⁵, м[и]л[о]стивии г[о]с[по]д[а]рю, с королевичом

* При підготовці тексту до публікації було збережено написання усіх літер кириличного алфавіту. Виносні букви позначені курсивом, пропущені або скорочені вставлені у дужки [ ]. Крапки і коми розставлені згідно сучасних норм правопису. Коментарі І. Лесмайтіса та В. Поліщука.

¹ Казимир Ягайлович (1427-1492) – великий князь литовський (1440-1492) і король польський (1447-1492).

² Петро Янович Монтигирдович “Білій” – луцький староста від 14.XII.1486 до 9.IV.1491 р., див.: Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. Marian Wolski. – Kórnik, 2007. – S. 96.

³ Волоська земля (Земля Угровлахийская, Угровлашская Земля, Влашская Земля, Власское; рум. Țara Românească) – сучасна територія Молдови. Розташована між Карпатами і Дунаєм, де в середині XIV ст. виникло державне утворення, яке проіснувало до об'єднання в 1859 р. з Молдавським князівством. В останній чверті XV ст. потрапило у феодальну залежність від Османської імперії.

⁴ Під датою 1480 р. «Хроніка литовська ї жмудська» пише про те, що війска Великого князівства Литовського (чисельністю в 10.000 жовнірів) і Польського королівства (5.000) допомогали волоському воєводі Стефану відбити турецький напад, див. Полное собрание русских летописей (далі скорочення: ПСРЛ). – Москва, 1980. – Т. 32. Хроники: Литовская и Жомойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцирного / Под ред. Чемерицкого В.А., Улащика Н.Н. – С. 90-91. Щодо битви при Васлау, яка відбулася 10.I.1475 р., то в ній брали участь поляки (2.000 осіб), тоді як про литовців у ній нічого не знаємо, див. Plewczynski M. Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku. – Siedlce, 2005. – S. 116-119.

⁵ Копистерин – селище у Брацлавському повіті (Східне Поділля). Згадується у Ревізії вінницького замку 1545 р., див.: Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. – Київ, 2005. – С. 235. Нині село Шаргородського району Вінницької області.

Перша сторінка рукопису «Пам'яті»

Wлбрахтомъ⁶ ег[о] м[и]л[о]стью царевича заволзъског[о]⁷ ласкою Божею на голову побили⁸.

А потом, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, на Лысои горѣ под Жеславлемъ⁹ великои землы с кн[а]земь Семеномъ Юрьевичомъ¹⁰ татар людеи немалых на голову побили¹¹, там г[о]с[по]д[а]ру ег[о] м[и]л[о]сти служили есмо, горль и стамку свое¹² о не лютуючи.

А потом, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, с кн[а]земь Костентином¹³ на Кошиловцох за Браславлемъ¹⁴ на поли царевича¹⁵ и татар людеи немалых на голову есмо побили¹⁶.

⁶ Ян I Ольбрахт (1459-1501) – польський король з 1492 по 1501 р. У тексті реєстру іменується королевичем, відтак повідомлення має датуватися до 1492 р.

⁷ Марек Плевчинський вважає, що участь у битві, півдніше за все, брали Махмет та Ахмат Греї, див. *Plewczyński M. Wojny Jagiellonów...* – S. 94.

⁸ Битва з заволзькими татарами коло Шаврані і Копистерина відбулася 8.IX.1487 р., див. *Plewczyński M. Wojny Jagiellonów...* – S. 96; *Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. – T. 1. – S. 228; *Ворончук І.О.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. – С. 580-581.

⁹ Жеславль (Заслав) – замок і містечко на Волині, родовий центр князів Заславських (Жеславських), бічної гілки князів Острозьких. Нині місто Ізяслав, районний центр Хмельницької області, Україна.

¹⁰ Князь Семен Юрійович Гольщанський (бл. 1445-1505) – останній представник чоловікої лінії роду Гольщанських. Луцький староста і, водночас, маршалок Волинської землі (1494-1500, 1501-1505), великий літовський гетьман (1500-1505), див.: *Urzędnicy wołyńcy XIV-XVIII...* – S. 96, 136; *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba*. – Kótpnik, 1994. – S. 41. У 1500-1501 рр. луцьким старостою і маршалком Волинської землі був князь Михайло Іванович Острозький, після якого князь Гольщанський поновив своє урядування в Луцьку.

¹¹ У Волинському короткому літописі битва датована 1491 роком; це ж джерело називає чисельність татарських втрат 8.000 убитими. Див. ПСРЛ. – Москва, 1980. – Т. 35. Летописи берлорусско-литовские / Сост. и ред. тома Н.Н. Улащик. – Москва, 1980. – С. 122.

¹² Князь Костянтин Іванович Острозький (1460-1530) – староста брацлавський (1497-1500), вінницький (1507-1516), звенигородський (1518-1530), луцький (1507-1522), маршалок Волинської землі (1507-1522), віленський каштелян (1511-1522), троцький воєвода (1522-1530), великий літовський гетьман (1497-1500, 1507-1530), див. *Urzędnicy wołyńcy XIV-XVIII wieku. Spisy / Opr. Marian Wolski*. – Kótpnik, 2007. – S. 96, 137; *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku*. – S. 41.

¹³ Брацлав, замок і місто – повітовий центр на Східному Поділлі, з 1566 р. адміністративний центр Брацлавського воєводства, сучасне місто у Вінницькій області (Україна).

¹⁴ Волинський короткий літопис говорить про загибель «на Копиловилях» за Брацлавом царевича Акманту, проте ідентифікувати особу не вдалося, див. ПСРЛ. – Т. 35. – С. 124. Марек Плевчинський згадує про те, що татарське військо «на Копиловилях» за Брацлавом очолював старший син Менглі-Грея Махмет, див. *Plewczyński M. Wojny Jagiellonów...* – S. 139.

¹⁵ За повідомленням Волинського короткого літопису, битва «на Копиловилях» (під Копиловилями) неподалік Брацлава відбулася в 1497 р., див. ПСРЛ. – Т. 35. – С. 124. У цьому ж джерелі подано детальний опис події.

А с кн[а]земь Михайломъ Штрозскимъ, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]-
ру, старостою луцкимъ¹⁶, на Каменом¹⁷ татар людеи немалых на голову есмо
побили¹⁸.

А потом, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, с кн[а]зем Семеномъ
Юревичомъ, старостою луцким, на Грѣженех¹⁹ татар людеи немалых на го-
лову есмо побили²⁰ разили.

А с кн[а]земь Костентином, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, под
Теребовлемъ²¹ на Скалате²² татар людеи немалых есмо на голову поразили²³.

А потом, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, с паном Інушем, старостою
луцкимъ²⁴, за Житомиром²⁵ татар есмо людеи немалых на голову побили,

¹⁶ Князь Михайло Іванович Острозький (?-1530) – старший брат гетьмана, луцький ста-
роста (XII.1500-21.VI.1501), див. *Urzdniccy wołyńcy XIV-XVIII...* – S. 96, 137. Короткий
Волинський літопис згадує князя М.І. Острозького в контексті битви з татарами 1497 р. разом
з братом і найвищим літовським гетьманом князем К.І. Острозьким (див. попереднє повідо-
млення), коли він наздогнав татарське військо на зворотньому шляху татар, за Полонним. Натомість його битву з татарами «під Каменним» (?) періоду старостування Михайла у Луцьку
(1500-1501) не наводить. У 1500 р. Волинь і Галичина зазнали двох спустошливих набігів
перекопських татар під проводом Мухамет Грея. Див. *Ворончук І.О.* Населення Волині в
XVI – першій половині XVII ст. – С. 582-583.

¹⁷ Навряд чи у даному випадку йдеться про Кам'янець-Подільський на Західному Поділлі
(нині місто в Хмельницькій області). Поселення локалізувати складно. Не виключено, що це
Чолганський Камінь на межі Волині та Поділля.

¹⁸ Під датою 1497 р. битва на «Каменом» під керівництвом князя М.І. Острозького у
Волинському короткому літописі не згадується, див. *ПСРЛ*. – Т. 35. – С. 124.

¹⁹ Грежани – село у Київському воєводстві; нині Рижани Хорошівського району Житомир-
ської області.

²⁰ Слово виправлено тією ж рукою в ході написання тексту.

²¹ Теребовля – повітовий центр Галицької землі Руського воєводства, зараз райцентр
Тернопільської області України.

²² Скалат – містечко Теребовельського повіту Галицької землі Руського воєводства, нині
Підволочиського району Тернопільської області.

²³ У 1497-1498 рр. в околиці Теребовлі було здійснено кілька татарських і турець-
ких походів, що унеможливило точне датування даної перемоги під керівництвом князя
К.І. Острозького. Див. *Plewczyński M. Wojny Jagiellonów...* – S. 153-161; *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krzymskich w XV-
XVI w. // *Studia i materiały do historii wojskowości*. – Warszawa, 1960. – Т. 5. – S. 362.

²⁴ Йдеться, очевидно, про луцького старосту Федора Янушевича (1505-1507), див.
Urzdniccy wołyńcy XIV-XVIII... – S. 96.

²⁵ Житомир – замок і місто, повітовий центр у Київської землі, з 1566 р. – Київського во-
єводства. У складі Російської імперії – столиця Волинської губернії. Нині адміністративний
центр Житомирської області в Україні (Полісся). В контексті зіткнень з татарами під Житомиром
за старостування луцького старости Федора Янушевича «Хроніка Быховця» згадує битву
під Клецьком близько 1506 р., див. Хроника Быховца // *ПСРЛ*. – Т. 32. – С. 172. Сучасні
дослідження підтверджують, що після Клецької битви відбувалися зіткнення з татарами під
Житомиром. Див. *Herbst S. Kleck 1506 // Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*. – Warszawa,
1978. – Т. 2. – С. 228. Попри подані факти, датування події 1506 р. залишається гіпотетичним.

г[о]с[по]д[а]ру ез[о] м[и]л[о]сти служили, горль своих и статку свое[о] не лютуючи || [к. 2]

А за в[а]ш[еи] м[и]л[ости], г[о]с[по]д[а]ра н[а]шо[о], щасног[о]²⁶ панована, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]р²⁷, с кн[а]зем Костентином²⁸ в Бѣлои Церкви²⁹ за Киевомъ татар есмо людеи немалых на голову побили³⁰.

А потом, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, с кн[а]зем Костентином за Вишневцем³¹ на Лопушном³² царевичо³³ и татар есмо людеи немалых на голову побили³⁴.

А за Житомиром, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, на Вели³⁵ с кн[а]земъ

²⁶ Слово «щасного» означає «щасливого» (пор. з тогочасним польським ім'ям *Щасний*). З цього повідомлення про бої з татарами починається перелік битв за панування Сигізмунда I Старого, що, власне, і підкреслює зворот «за вашої милости [...] щасного панована».

²⁷ Сигізмунд I Старий (1467-1548) – великий князь литовський і польський король у 1506-1548 рр.

²⁸ Князь Костянтин Іванович Острозький, див. вище прим. 12. Після московського полону, у 1507 р., він отримав від Сигізмунда I Старого уряд луцького старости, але в даному повідомленні луцьким старостою не названий, оскільки мав вищий уряд найвищого гетьмана Великого князівства Литовського.

²⁹ Біла Церква – замок і місто на півдні Київської землі, зараз районний центр Київської області.

³⁰ Зіткнення з татарами датується між 25.VI.1507 р. (повернення кн. К.І. Острозького з московського полону) і 1512 р. (дата наступного запису). У згаданий період ординці здійснили напади в 1508, 1509, 1510 і 1511 рр. *Lulewicz H. Konstanty Ostrogski herbu własnego (ok. 1460-1530), hetman najwyższy // Poczet hetmańan Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy / Pod redakcją M. Nagielskiego. – Warszawa, 2006. – S. 27; Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV–XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1960. – S. 362; Boronczuk I.O. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. – С. 586-587).* В околицях Києва татари діяли в 1510 і 1511 роках. За даними Марека Плевчинського, литовсько-руським військом, яке перемогло ворога в 1511 р., керували кіївський воєвода Андрій Немирович та кн. Юрій Семенович Слуцький. Імені гетмана і луцького старости князя К.І. Острозького М. Плевчинський не згадує. Битва відбулась нижче Білої Церкви біля Рудної Талски (?) (Див. *Plewczyński M. Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*. – Zabrze, 2011. – Т. 1. – С. 124).

³¹ Вишневець – замок і містечко на Волині, родове гніздо князів Вишневецьких. Нині селище в Тернопільській області України.

³² Лопушнє – село неподалік Вишневця на Волині, нині в Кременецькому районі Тернопільської області.

³³ Вважається, що у битві під Лопушним брали участь три татарських царевичі, з яких на ім'я відомі лише два: Кемелеп-Солтан і Алп. Див. *Herbst S. Najazd tatarski // Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*. – Warszawa, 1978. – Т. 2. – С. 262; *Plewczyński M. Wojny i wojskowość...* – С. 124.

³⁴ Битва під Лопушним датується 28.IV.1512 р. згідно Літопису Рачинського. Див. ПСРЛ. – Т. 35. – С. 168.

³⁵ Локалізувати місце битви «за Житомиром... на Вели» не вдалося. Умовно вона датується 1513 р., оскільки попередній запис позначає вікторію над татарами під Лопушним (1512), а наступний – перемогу над московитами під Оришою (1514). Ймовірно, тут ідеється про якесь локальне зіткнення, що не знайшло належного відображення у джерелах. Див. *Plewczyński M. Wojny i wojskowość...* – С. 135; *Ochmański J. Organizacja obrony...* – С. 362.

Друга сторінка рукопису «Пам'яті»

Костентиномъ³⁶, старостою луцкимъ, татар есмо людеи немалых на голову побили.

А за Ршею³⁷, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, на Кропивномъ³⁸ при панох радах в[а]ш[еи] м[и]л[о]сти, там есмо служили върне и справедливе горль своих не лютуючи³⁹.

А потом теж, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, при панох радах в[а]ш[еи] м[и]л[о]сти⁴⁰ на реце⁴¹ за Черкасы⁴² на реце Шлщаници⁴³ есмо върне и справедливе в[а]ш[еи] м[и]л[о]сти г[о]с[по]д[а]ру н[а]шому служили, горль своих не лютуючи и статку свое⁴⁴, зборои, и конеи немало вътратили, пѣши есмо к домом н[а]шим пришли⁴⁴.

А потом теж⁴⁵, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, на службу есмо

³⁶ Князь Костянтин Іванович Острозький, див. вище прим. 12.

³⁷ Так у тексті. Літеру «О» пропущено писарем свідомо, як злитне написання слів. Орша – місто у Вітебській області Білорусі.

³⁸ Кропивна – річка, на берегах якої відбулася битва з московським військом. Див. ПСРЛ. Т. 35. – С. 168, 212, 234.

³⁹ Йдеться про битву під Оршею 1514 р. з московським військом, див. Лобин А.Н. Битва под Оршою 8 вересня 1514 року. К 500-летию сражения. – Санкт-Петербург, 2011.

⁴⁰ У джерелі зроблений наголос на тому, що битва відбулася під військовим керівництвом Панів ради – вищого дорадчого органу при великому князеві литовському (віленський і троцький воєводи, віленський і троцький каштеляни, канцлер, підскарбій, писар, дворний маршалок, найвищий гетьман тощо).

⁴¹ Так у тексті. Закреслено писарем як помилкове написання під час укладання реестру.

⁴² Черкаси – замок і містечко, повітовий центр у Київській землі. У XV-XVI ст. – лежало на «землях українських», тобто південному кордоні Великого князівства Литовського на межі з Диким Полем. Нині обласний центр в Україні.

⁴³ Ольшаниця – річка неподалік Канева (повітового центру Київської землі).

⁴⁴ Повідомлення описує Ольшаницьку битву з татарами (1527), що отримала широкого розголосу у тогочасних джерелах. Вказується, що військові дії відбувались під керівництвом Панів ради великого князя литовського, в наслідок яких волинське пляхетське ополчення зазнало сильних втрат (Волинський літопис // ПСРЛ. – Т. 35. – С. 170; див. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів. – Київ, 2011. – С. 123; Його же. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515-1540). – Київ, 2006. – С. 175-176; Його же. Ольшаницька битва 1527 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2008. – Вип. 8. – С. 53-59; Вирський Д.С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л. Деця // Український історичний журнал. – Київ, 2008. – № 5. – С. 210-215; Герберштейн С. Записки о Московии / Пер. с нем. А.И. Малеина и А.В. Назаренко, вступ. статья А.Л. Хорошевич, под ред. В.Л. Янина. – Москва, 1988. – С. 188; Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян / Перевод В.И. Матузової, отв. ред. А.Л. Хорошевич. – Москва, 1994. – 67. Полки, сформовані загалом з українських бояр і зем'ян, очолював гетьман К.І. Острозький. Битва відбулася або 26-го січня або 5-го лютого 1527 р. і проходила поблизу маєтків самого воєначальника. Сутичка завершилася нищівним розгромом кримських нападників (див. Черкас Б. Ольшаницька битва 1527 р. – С. 56).

⁴⁵ Даний абзац відкриває другий і центральний смисловий блок джерела (див. таблицю в тексті), пов’язаний з участю волинського ополчення у Стародубській війні 1534-1537 років.

в[а]ш[еи] м[и]л[ости] г[о]с[по]д[а]рську на Ру⁴⁶ противку неприятеля в[а]ш[еи] м[и]л[ости] московско²о по сем лѣть хожували и тамъ есмо горль своих не лютовали и статку свое³о, зброи, и конеи немало вътратили, и также пѣши есмо штаток к домом н[а]шим гоживали⁴⁷, а в том час, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, без нас татарове в землю беспечне прихоживали, жоны и дѣти н[а]ши бирали и имѣнья н[а]ши попустошили и многии з нас, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, жоны и дѣти свои с тата^р шкупаючи, имѣнья свои поетрачивали.

А потом⁴⁸, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]р⁴⁹, за кн[а]за Семена, старосты луцког[о]⁵⁰, под Ровным⁵¹ с тата^ры есмо нефартунную битву мѣли и тамъ многих штцов и брати н[а]ши побили, а иных за горла до Арды повели, и в том час, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, слуг в[а]ш[еи] м[и]л[ости] кн[а]жать и панет волынских мног[о] побили, по триста, по четыри || [к. 3] ста людей въ замы клали и там есмо мног[о] статку н[а]шог[о], зброи и конеи втратили⁵¹ в тои нефартунной битве, и имѣнья н[а]ши на штаток поганство татарове попустошили⁵².

А потом, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, за кн[а]за Костентина под Сокalem⁵³ в тои нефартунной битве также многих штцов и брати н[а]ши тата^ры побили, а иных за горла повели до Арды и там, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, слуг в[а]ш[еи] м[и]л[ости] кн[а]жать и панет волынских семъдесат и три головы вбили и мног[о] статку н[а]шог[о], слуг, и зброи, и конеи вътратили, и многии з нас, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[а]ру, сами з Орды шкупуючи сѧ, имѣнни своих немало вътратили⁵⁴.

⁴⁶ «Русь» тут позначає місце дії та мету Стародубської війни 1534-1537 рр. – територія Смоленщини й Чернігово-Сіверщини – спірні землі між Литвою та Москвою.

⁴⁷ Так у тексті. Треба читати «хоживали». Писар помилково написав літеру «г» замість «х».

⁴⁸ Абзац відкриває третій смысловий блок тексту джерела, пов’язаний з описом поразок від татар (див таблицю).

⁴⁹ Князь Семен Юрійович Гольшанський, луцький староста, див. вище прим. 10.

⁵⁰ Рівне – замок і містечко на Волині. Нині обласний центр в Україні.

⁵¹ Помилка, що була виправлена писарем уже після написання тексту. Останні дві літери втиснені в рядок.

⁵² «Нефортуна битва» з татарами під командуванням луцького старости кн. Семена Юрійовича Гольшанського датується у Волинському короткому літописі 1496 р., див. ПСРЛ. – Т. 35. – С. 122 («множество безчислено христиан плениша, а иных различными смертьми умориша»); Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. – С. 580-581. Це перший приклад опису поразки від татар, що подається у даному реєстрі (послужному списку), і відкриває третій тематичний блок тексту джерела.

⁵³ Сокаль – містечко в Белзькому воєводстві, нині районний центр Львівської області.

⁵⁴ Друга «нефортуна битва» з татарами під Сокalem датується 1519 р., див. ПСРЛ. – Т. 35. – С. 169 (Літопис Рачинського); Plewczynski M. Wojny i wojskowość polska w XVI wieku. – T. 1. – S. 142-148; Черкас Б. Степовий під Литви. – С. 110-113; Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. – С. 588-589. Татари повернулися до Криму із ясиром у понад 40.000 (за Томіцьким – 80.000) людей, полонених на Волині й Галичині.

³ *Item reges et principes nostrae civitatis sive vero
victoriis et operam suam etiamque per se
civium universitatem etiamque per se
transfervimus.*

ffrancis misteriam fidei operum suorum meo gno et malorum
misteriorum misteriorum misericordia misericordia meo
et ego emmisso deum noster misterium fidei operum misteriorum
deus enim misericordia regnum meum regnum

Третя сторінка рукопису «Пам'яті»

И шкром тых, м[и]л[о]ст[и]выи г[о]с[по]д[a]ръ, великих битов мног[о] есмо с татары поторжки и погони мевали, и николи есмо горль и статку своег[о] не лютовали и в[a]шое милости, г[о]с[по]д[a]ру нашему м[и]л[о]ст[и]вому, върне есмо а справедливе служили и служимъ аж до сих часовъ. || [k. 4]

на Радочиж листы⁵⁵

на Радочиж⁵⁶

Ведомост службъ кн[я]жат Санкгушковъ⁵⁷

Regestr p[ro] memoria spisany ma wiadomosci
sluzb xiązat Sanguszkow ziemskich
gdzie się odprawowały i z kim specifikat

Miscellanea⁵⁸

Do jenealogy⁵⁹

DDDD Sanguszkow⁶⁰

Зберігається: *Archiwum Narodowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Teka 520, plik 2.*

Транслітерація й коментарі
Гедимінаса Лесмайтіса
та Володимира Поліцукі

⁵⁵ Радочиж – маєток князів Сангушків (з 1531 р.), розташувався неподалік Дривина у Володимирському повіті Волинської землі (село локалізоване Ігорем Тесленком). Фраза написана іншим почерком і чорнилом, ніж основний текст.

⁵⁶ Повторне написання «Радочиж» тим же почерком, але чорнила сильніше вицвіли.

⁵⁷ Написано широким скорописом. Архівна помітка, зроблена, ймовірно, при катологізації документа. Кириличне написання вказує на кінець XVI – початок XVII ст.

⁵⁸ Написано по вертикалі, коли аркуш був складений у конверт.

⁵⁹ Написано по вертикалі, коли аркуш був складений у конверт.

⁶⁰ Вертикальне написання виразу, яке, ймовірно, було зроблено на складеному у конверт документі.